
ÓKOR

Az ókori világ kutatása (az ISAW-ról és Cribiore kutatásairól)*

Miközben szűkebb páttriánkban az ókortudományi kutatások helyzetének folyamatos nehezédesét, szinte már ellehetetlenülését tapasztaljuk, a világ gazdagabb tájain újabb tanszékek, intézetek, kutatócsoportok jönnek létre, újabb projektek indulnak az ókori világ még töredékességében is kimeríthetetlen gazdagságának minél mélyebb feltárására. A New York University intézete, az ISAW (Institute for the Study of the Ancient World, <http://isaw.nyu.edu>) is mindössze néhány éve, 2006-ban alakult, és mára már gazdag graduális képzésekkel, kutatási programokkal, kiterjedt tudományos háttérrel (könyvtárak, kiállítások, társintézetek, digitális programok, online bázisok) és nem utolsó sorban nagyszámú kutatói-oktatói gárdával rendelkezik. A *Shelby White* és férje, *Leon Levy* elszántsága nyomán (és a két évvel korábban, 2004-ben létrejött Leon Levy Foundation támogatásával) alapított központ az ókori világ Mediterráneumtól Kelet-Ázsiáig terjedő részének komparatív és konnektív kutatásaira törekszik, a gazdaságtól a valláson, politikán át a kulturális kapcsolatokig a legkülönbözőbb területeken.

Az intézet működését és kutatásait reprezentáló kiadványok, publikációk is változatosnak mindhatóak, mind témájukat, mind műfajukat tekintve. A kiállítási katalógustól (pl. *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000–3500 BC*, Edited by *David W. Anthony – Jennifer Y. Chi*, Princeton University Press, 2010) az online formában közzétett cikkeken (pl. *Alexander Jones – John M. Steele: A New Discovery of a Component of Greek Astrology in Babylonian Tablets: The “Terms”, ISAW Papers, 2011*, <http://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/1>) át az intézettel szoros kapcsolatban álló oktatók monografikus munkáikig (pl. *Rita P. Wright: The Ancient Indus: Urbanism, Economy and Society*, Cambridge University Press, 2010), hogy csak a legfrissebbek közül említsünk néhányat.

Bár a klasszikus ókor legnagyobb képzési rendszerének, a rétorikának

* Jelen írás a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült

a kutatása nem tartozik a jelenleg folyó nagy projektek közé (<http://isaw.nyu.edu/research>), az intézettel a legkülönbözőbb módokon kapcsolatban álló fakultások (<http://isaw.nyu.edu/people/affiliated-faculty>) oktatóinak képzési és kutatási témái között természetesen a mai európai kultúránk és műveltségünk, oktatási szisztémánk szempontjából alapvető klasszikus görög és római rétorika is ott szerepel. Az ókori oktatási szisztéma és gyakorlat, ezen belül a rétorika egyik legavatottabb ismerője *Raffaella Cribiore*, a New York University professzora, az ISAW munkatársa, több alapvető monográfia keretében is publikálta eredményeit. Már két korábbi munkája (*Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt*, Scholars Press, Atlanta 1996. 316 pp.; *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton University Press, Princeton–Oxford 2001. 270.) kijelölte az ókori kultúrának azokat a korszakait és térségeit, melyek leginkább érdeklik: a hellenisztikus kort és a római császárság évszázadait, valamint a keleti tartományokat, mindenekelőtt Egyiptomot; a 2007-ben megjelent *The School of Libanius in Late Antique Antioch* pedig a Kr. u. IV. század nagy szofistája, a pogányság reprezentálója, Libanios iskolájának bemutatásával az antikvitás legjobban dokumentált oktatási intézményéről adott körképet. Ez utóbbi, Magyarországon eddig még nem méltatott munka az ókori rétorikai *paideia* és ezen keresztül az egész ókori oktatási szisztéma alaposabb megismeréséhez járult hozzá, ezért szintén alapvető szakmunkának tekinthető.

A könyv „főszereplője”, Libanios, a kiváló antiochiai szónok (Kr. u. 314–393) korának kivételes alakja volt, akinek a klasszikus kultúrához és hagyományokhoz való következetes és szigorú ragaszkodása és a ránk maradt nagyszámú írása [Cribiore – Libanios egyéb írásain kívül – 68 beszédet és 1544 levelet tulajdonít neki (233)] nemcsak a nevével fémjelzett, nagyhírű antiochiai iskola történetének a megrajzolásában, hanem a rétorika IV. századi átalakuló helyzetének a megértésében is segítségünkre van. Kiterjedt levelezése nagyobb részben antiochiai működésének első évtizedére (Kr. u. 355–365) tehető, és ismert vagy kevésbé ismert tanítványain kívül a kor olyan kulcsfiguráihoz is kapcsolódik, mint Julianus apostata, akinek Libanios nemcsak tanítója, hanem nagy híve is volt. Cribiore a kor uralkodóival és kulcsfiguráival nem foglalkozik, és az antiochiai szónok híressé vált keresztény tanítványai – Basileios, Grégorios Nazianzos és Ióannés Chrysostomos – is csak annyiban érdeklik, amennyiben írásaik betekintést nyújtanak tanítójuk rétorikai *paideiájába*. Libanios korpusza olyan intenzíven világítja meg saját tanulmányait, majd rétorikatánári működését, elődeinek, kortársainak, tanítványainak és azok tanítványainak a munkáját

és kapcsolatrendszerét, hogy a rétorikaoktatásnak szinte az egész századon átívelő rajzát adja, legalábbis a Birodalom keleti felének nagyobb városaira: Athénra, Konstantinápolyra és Antiochiára vonatkozóan. Mivel a tananyag, a tanterv és az oktatási módszer közös volt a római birodalom területén, Libanios iskolájának működése a birodalom más felsőoktatási intézményeinek munkájához is fontos adalékokat kínálhat.

Cribiore munkamódszerei a szövegforrások, mindenekelőtt a beszédek, levelek és az *Önéletrajz* (*Or.* 1.) alapos ismeretén és vizsgálatán alapulnak, de olykor Libanios egyéb írásaira is utal, mindenekelőtt a rétorikaoktatásban oly nagy szerepet játszó *progymnasmákra*. A könyv monografikus részét kiegészítő, több mint száz oldalas függelék első része (233—322.) több mint kétszáz, kifejezetten Libanios tanári tevékenységére vonatkozó levél Cribiore általi (újra)fordítása (ezeknek egy része korábban angolul még nem volt elérhető).¹ (Az egyéni leveleket a szerző a címzettek – többnyire diákok – nevének betűrendjében helyezi el, visszakereshetővé téve őket Foerster és Bradbury fordításaiban is;² az azonos tanítványokra vonatkozó leveleket pedig dossziékba rendezi.)

Cribiore kutatói attitűdjének jellemző vonása a források kritikus elemzése (a sorok között is olvasva) és a folyamatos önkontroll, a rendelkezésre álló adatokból levonható következtetések folytonos felülvizsgálata és új szempontú megvilágítása. Úgy véli, hogy az adatok időnkénti esetlegessége ellenére is lehetséges megrajzolni bizonyos trendeket a meghatározó oktatási területek (ki)alakulásában: Athén, Konstantinápoly és Antiochia volt a tanulás három fővárosa. A IV. században Athén maradt a vezető oktatási központ és a végső kikötő azok számára, akik magasabb szintű, versenyképes oktatásra aspirálták magukat. Konstantinápoly szintén jelentős központ volt, és oktatási kapacitása nagyobb lehetett, mint ahogy a források alapján első pillantásra gondolhatnánk, a fővárosban tanító szofistákra vonatkozóan pedig több információ állna rendelkezésünkre, ha Themistius levelei ránk maradtak volna, és ha Libanios magatartása, viszonyulása kevésbé lett volna ellenséges.

Libanios athéni tanulmányok (Kr. u. 336–340), konstantinápolyi és nikodémiai tartózkodás után 353-ban tért vissza szülővárosába, Antiochiába (ma Antakya, Dél-Törökország), és halálának feltételezett időpontjáig, 393-ig lényegében itt élt és működött mint „a város hivatalos szofistája”. Kora

1. A függelékben közölt levelek két különböző periódushoz tartoznak: a levelek kb. 80 százaléka Libanios antiochiai tanításának 10 évéhez (355–365.), a többi pedig élete utolsó öt évéhez (388–393.).

2. *Libanios*: Opera. 12 vols. Ed. R. Foerster. Leipzig 1903–27., repr. Hildesheim 1963.; *Libanios*: Selected letters. Ed. S. Bradbury. Liverpool 2004.

ifjúságától fogva a rétorika iránti, minden mást elhomályosító szerelem (*erós tón logón*) irányította (*Or.* 42.3), olyannyira, hogy esetében még a barátság (*philia*) sem érhető meg a *logoson* kívül (107.). A rétorika tanítása és gyakorlása ugyanakkor a szenvedélynek a két aspektusa volt számára, és világszemlélete is a rétorikai *paideia* szigorú határai között mutatkozik meg (19.). Ez magyarázza az olykor iróniával és humorral oldott (*Ep.* 153) szigorúságát, mellyel nemcsak magától, hanem hallgatóitól is megkövetelte a rétorika iránti elkötelezettséget. De nem kevésbé volt jelentős a szeretete Antiochia iránt, mely Róma, Alexandria, Konstantinápoly mellett a római világ negyedik nagy városa volt, és ennek a ragaszkodásnak az *Antiochikosban* (*Or.* 11) adott hangot, az itt tartott 356-os „olimpiai játékok” alkalmából. Libanius – nem véve tudomást arról, hogy a lakosság nagyobb része már keresztény volt –, írásaiban egy tökéletes és kiváló (pogány) városi élet idealizált scenarióját adja (25). Antiochia, ez a nyüzsgő, mozgalmas nagyváros ugyanúgy „a Múzsák temploma” volt, mint maguk a városban működő iskolák (*Or.* 11.188) (24–30.).

Libanius iskolája nemcsak Antiochiában, hanem az egész római keleten kiemelkedő szerepet játszott: a kései római császárság egyik legjelentősebb rétorikai iskolája volt, mely valamennyi keleti provincia ifjúságát szolgálta. Cribiore gondosan végigtanulmányozza a nagy szónok kiterjedt munkásságát és a hozzákapcsolódó egyéb forrásokat annak érdekében, hogy Libanius iskolájának rekonstrukcióját adhassa, megjelenítve az antikvitás korának egy oktatási intézményét a maga teljességében, azonosítható nevekkal (tanárokéval és diákokéval) és adatokkal a saját munkájukra vonatkozóan. Cribiore könyvének fejezetei számba veszik a kor rétorikaoktatásának legfontosabb témáit, Libanius személyétől és rétorikai tanulmányaitól az antiochiai iskola oktatási szisztémáján és gyakorlatán át a hallgatók személyes, „rétorika utáni” sorsáig, egyaránt feltárva a nevelésben mutatkozó folyamatosságot és változást (5). A hatalmas anyag tanulmányozásakor a szerző figyelmét egyetlen fontos emberi, pedagógiai vagy didaktikai szempont sem kerüli el: az iskola elhelyezkedése, mérete, a hallgatói állomány (mely esetében a szíriai és antiochiai diákok kevésbé dokumentáltak), az osztály (*chorus*) nagysága, a felvételi szempontjai és követelményei (korhatár, képességek mérése, a diákok földrajzi különbségek szerinti elhelyezése), az iskolában eltöltött idő (ezt a második függelék részletezi, 323–328.), az iskolai életet szabályozó belső rend (*taxis*) és törvény (*nomos*), a diákok elszállásolása, munkájuk értékelése (a szülőkkel folytatott levelezésben), a szülőknek küldött beszámolók és ezek szempontjai (jó magaviselet [*tropoi*], a szemtelenség hiánya [*thrasos*], az önuralom [*sóphrosyné*], a nemes karakter és a

tanulmányi eredmények összekapcsolása), a diákok megtartására irányuló erőfeszítések, az oktatás költségei, a tanárokkal szembeni elvárások (például a *dokimasia*), fizetésük (mely az állami, városi és magánjuttatásokon kívül olykor olyan ajándékokkal is kiegészülhetett, mint olaj, bor, kolbász, diszes tunika vagy könyv, 188–189.), a diákok és a tanárok szerveződése, hálózata, a tanulmányok befejezése utáni választási lehetőségek, az iskola kapcsolata a várossal, a társadalommal, hogy csak a fontosabbakat említsük.

Cribiore fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Libanios iskolája, melynek formálásában Athén – a városhoz fűződő ambivalens viszonya ellenére is – mindig modellként szolgált számára (47–60.), kizárólagosan rétorikai iskola volt (33), hiszen – ahogy rámutat – Paul Petit munkája³ nyomán elfogadottá vált, hogy Libanios iskolájában a diákok grammatikát (*grammatiké*) is tanulhattak a rétorika mellett. Munkájában Libanios, Antiochia hivatalos szofistáját, mindig segítették segédtanítók. A szerző nem áll meg Libanios segédeinek a feltérképezésénél és bemutatásánál, hanem Antiochia többi iskolájának rétorait is igyekszik számba venni, sőt áttekinti a birodalom keleti felének tartományait, nagyvárosait (Athén, Konstantinápoly, Cappadocia, Galatia, Armenia, Syria, stb.) az ott működő szofisták tekintetében, akik részben Libanios régi, athéni egyetemista társaiként, részben pedig riválisaiként jelennek meg; de figyelmet szentel elődeinek és utódainak is, Antiochiában és azon kívül egyaránt. A rétorikatanárok azonosításának nehézségeit főként az adja, hogy a terminológia csak egy meghatározott mértékig segíti a kutatót a szofista és a rétor terminusok kétértelműsége és félreérthetősége miatt.⁴ További nehézséget jelent, hogy bár Libaniosé volt az egyedüli városi iskola, más szofisták is tanítottak Antiochiában, magán-személyek által támogatott iskolákban, ezért nehéz megmondani, hány rétor is volt a városban (vö. *Or.* 1.101–4; *Ep.* 88). Ettől függetlenül világos, hogy a szofisták egymás közötti küzdelme a kor fontos jelensége volt (Libanios legnagyobb ellenfelének Caesarea-i Acacius számított [*Or.* 1.109], aki szintén állami székre pályázott) (38., 93.), a *mors tua vita mea* elve pedig gyakran vezetett ahhoz, hogy a professzorságra pályázók aláásták mentoruk tekintélyét (93).

Az iskola működésében és tekintélyének kialakításában alapvető szerepet játszott a régi iskola- és tanártársak, tanítványok hálózatának kialakítása és elevenen tartása, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó toborzás (az ebben

3. *Paul Petit*: Les étudiants de Libanius. Paris 1956.

4. A szofista terminus a „rétorika professzora” jelentésben jelen van már a Kr. u. I. század irodalmi szövegeiben; a rétor pedig taníthatta az *eloquentia* alapvető ismereteit, adhatott megtapsolt előadásokat és aktív lehetett a törvénytöréseken (37).

megmutatózó rivalizálás az antik oktatás állandó jelensége volt), ugyanis a legfőbb diákforrást – ahogy Cribiore látja – a barátságos viszony biztosította. Libanios megpróbálta felhasználni valamennyi kapcsolatát (szofisták és különböző társaságok [*hetairoi*], volt tanítványai, „öregdiákok” köre) annak érdekében, hogy odavonzza a diákokat a kis központokból, és biztosra vette, hogy Antiochia fontos állomás lehetne az Athén felé vezető úton (95). A legtöbb diák fokozatosan távolodott el a saját otthoni iskolájától egy nagyobb városba, és gyakran fejezte be tanulmányait egy harmadik iskolában, a legfontosabb oktatási központok egyikében, ez azonban nem az elemi, grammatikai és rétorikai iskolák közötti hagyományos különbséget jelenti ebben az esetben, hanem a rétorikai ismeretek állomásaiban való előrehaladást, a birodalom kiváltságosainak fiai számára (80).

Cribiore könyvének egyik legfontosabb kérdése az, hogyan válhatott Libanios iskolája a rétorika tanulmányozásának olyan prominens központjává, hogy még Athén trónfosztásában is reménykedhetett (83). Antiochia jelentős város volt, Szíria közigazgatási központja és gyakran a császári udvaré is, eleven metropolisz, amely becsülte a kultúrát, és jó ugródeszka lehetett azok számára, akik a birodalom keleti felének az adminisztrációjában, közigazgatásában kívántak pozíciót szerezni. Maga az iskola tekintélyes volt már Libanios elődei alatt is, de igazi virágzását az ő erőfeszítéseinek, törekvéseinek köszönhette, és ebben – Cribiore úgy véli –, nem játszott döntő szerepet Julianus császár rövid uralkodása és jól ismert ediktuma (362. jún. 17.), amely meggátolta a keresztényeket, hogy grammatikát, rétorikát és filozófiát tanítsanak (88. és kk.). Habár Libanios a császár tanítója volt és jó kapcsolatokat ápolt vele, a siker zálogát Cribiore mégis magában Libaniosban látja, abban az erőben és „kapcsolati tőkében”, mellyel részt vett a különböző iskolák közötti versengésben. Az iskola népszerűsége elsősorban neki volt köszönhető.

Az antiochiai iskola sikerei egy másik alapvető kérdést is felvetnek Cribiore számára, tudniillik azt, hogy egységesen áthatotta-e a rétorika a római kelet kulturális szerkezetét, vagy a *paideia* elszigetelt területeire korlátozódott? Libanios a rétorika már Lukianos által is említett két útja közül (*Rhetorum praeceptor* 9) természetesen a hosszú utat, az évekig tartó tradicionális rétorikai tanulmányokat képviselte a rövidebb, könnyebb úttal szemben, és olyan ókori szerzők nyomában haladt, mint Démostenés és Platón. A IV. századi tendenciák azonban sokkal inkább kedveztek a világi sikerekhez elegendő, jól kitaposott, rövidebb útnak, amely eléggé hatékony volt ahhoz, hogy biztosítson egy olyan tudásfokot, amely alkalmassá tette a kor fiataljait arra, hogy művelt emberekként hivatalokat lássanak el az

udvari adminisztrációban, képviselőben, a provinciális kormányzatban. A rövidebb út népszerűsége ellenére Libanios, Himerios és más szofisták a retorikához vezető hosszú utat támogatták, és a szofisztikus retorikaoktatás még sokáig eleven maradt. Ugyanakkor — paradox módon — konzervatív volta ellenére mégis a retorika tanított túlélni, alkalmazkodni a társadalmi változásokhoz és híveinek a gyakorlati szükségleteihez. (A felsőoktatás az ókorban általában negatív színben tűnt fel változékonysága és elitizmusa miatt, hiszen túl az elemi fokozatokon, csak a felső osztályok fiait fogadta be, akik tanulmányaik közben maguk is egy új elitet teremtettek meg.)

Cribiore Libanios oktatási programjáról (melyet a retoror néhány állandó metaforája [a tanár mint atya, vetés és aratás] jól érzékeltet) – adatok híján – csak kevésbé tud írni (137–173.), a tananyagra (*ta pragmata*), amely ugyanaz volt mindenki számára (*Or.* 34.15) és a *progymnasmákra* is csak röviden tér ki (143–147.). Mivel Libanios nem írt retorikai kézikönyvet, nem tudjuk pontosan, milyen saját teoretikus nézetei lehettek. Ami biztos, hogy számára a klasszikus műveltség szent és sérthetetlen volt, nagy példaképein, Platónon és Démosthenésen kívül a klasszikus költők – Homérosztól Pindaroson, Euripidésen át Kallimachosig – is elbűvölték, és ez a kitartó szenvedélye és hűsége a klasszikus, pogány kultúra és hagyomány iránt retorikai *paideiá*jában alapelvként működött, munkáinak pedig felismerhető jelleget adott.

Cribiore a retorikaoktatás gyakorlatát közelebbről a levélíráson keresztül mutatja be, melynek külön fejezetet szentel (137–173.), egyrészt, mert a levélírás az ókori társadalom struktúrájában szignifikáns elem volt, másrészt, mert Libanios és tanítványainak kapcsolatában (így Cribiore könyvének szempontjából is) kiemelkedő szerepet játszik. Az a tény, hogy a IV. században Julius Victor hozzáadta a levélírást a retorikaelméletéhez, már mutatja a kapcsolatot a retorikai és levélírási készségek és szakértelem között. Libanios is úgy tekintette a levélírást, mint a *logoi* ideáját. A levélírás művészet volt, amit a retorika táplált, a levél szükséges hosszúsága, témája, világossága és a levélírás üzenetének eleganciája, a műfajhoz illő retorikai figurák pedig komoly viták tárgyát képezték.

Cribiore nem volt könnyű helyzetben Libaniosról és az egész ókori retorikai *paideiá*t valamilyen szinten érintő antiochiai iskolai gyakorlatról szólva, hiszen kutatásai komoly előzményekre támaszkodhattak (*A. J. Festugière, P. Petit, A. F. Norman, R. Foerster, S. Bradbury* és mások fordításai, szakmunkái). Magának a kiterjedt forrásanyagának a tanulmányozása pedig arra csábíthatta volna – ahogy fogalmaz –, hogy Libanios működését egy folyamatos diskurzus részeként értelmezze, ami hozzákapcsolja őt a második

szofisztikához és a nagy elődökhöz, többek között Hermogenészhez, Aristidészhez, Démosthenészhez (6). A nehézségek ellenére is könnyve (melynek bizonyos fejezetei önálló tanulmányként is olvashatóak, ami gyakran vezet ismétlésekhez) kétségkívül pontosítja a Libaniosról adott képet, felmutatva azt a folyamatos kölcsönhatást, játékot is, ami Libanios mint a rétorika művészetének reprezentálója, a „második Démosthenész” és Libanios mint tanár között van. Cribiore a rendelkezésünkre álló adatokból (beszéddek, levelek, más irodalmi művek, feliratok és régészeti anyagok) nemcsak Libanios nagyhírű iskolájának működését rekonstruálja a források adta keretek között, hanem meg tudja láttatni azt az eleven, a politika változásaitól sem mentes, de alapvetően a kultúra kérdései által orientált szűk, elit világot, melyet a rétorika vitalitása teremtett meg és tartott életben.

Az ISAW-ról: <http://isaw.nyu.edu> (letöltés ideje: 2012. január 12.); Raffaella Cribiore: *The School of Libanius in Late Antique Antioch* (Libenius iskolája a késő ókori Antiochiában), Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2007. 360.

D. Tóth Judit